

ТМ	Г. XXXII	Бр. 4	Стр. 713 - 729	Ниш	октобар - децембар	2008.
----	----------	-------	----------------	-----	--------------------	-------

UDK 316.64:172.15

Прегледни рад
Примљено: 31.07.2008.

Слободан Антонић
Филозофски факултет
Београд

ПАТРИОТИЗАМ ДАНАС*

Резиме

Патриотизам се у овом чланку разматра из два угла: историјско-функционалног и нормативног. У тешким временима, када је егзистенција заједнице угрожена, основна функција патриотизма је спремност на жртвовање ради опстанка заједнице. У мирним временима, када је заједница безбедна, жртвовање за заједницу губи првенство, а на значају добијају приврженост грађанина установама поретка, култури и благостању. Први тип патриотизма је "безусловни" или "традиционални", други "умерени", "републикански", "уставни" или "етички". Без првог нема Заједнице, као родног места Републике. Без другог нема Републике, као родног места слободе и демократије. Са глобализацијом и слабљењем друштвеног значаја државе-нације, слаби и осећање патриотизма. Да ли нестанак патриотизма означава и нестанак Републике, а нестанак Републике значи и нестанак демократије, показује будућност.

Кључне речи: заједница, држава-нација, демократија, лојалност, грађанин

У Србији данас нема оклеветаније речи него што је то "патриотизам".¹ "У Србији је религија неодвојива од патриотизма, патрио-

santonic@eunet.yu

* Чланак је део рада на пројекту бр. 149005, који се изводи на Институту за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду (руководилац Срећен Вујовић), уз новчану потпору Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Основу овог рада чини одредница "патриотизам", коју сам написао за *Енциклопедију демократије* (ур. Вукашин Павловић, "Службени гласник", у штампи). Та основица је овде проширена, како аргументацијом, тако и додатном литературом, а "објективистички" стил писања, примерен једној енциклопедији, индивидуализован је, како би рад попримио ауторски печат.

тизам нераскидиво повезан са величањем злочинаца, злочинци у симбиози са криминалцима, а на крају те повратне спреге криминалци финансирају и цркве и злочинце", пише једна колумнисткиња (Стојковић, 2008). "Патриотизам је последње/прво прибежиште за ништарије", варира познату изреку један други колумниста. (Миленковић, 2008). "Ја стварно видим државу као сервис њених грађана. Држава постоји само зато да бисмо ми као њени грађани могли да живимо колико толико удобним и сигурним животима и ни због чега другог", објашњава своје противљење патриотизму и, уопште, сваком комунитаризму, један угледни издавач (Илић, 2007).

И заиста, шта је данас патриотизам, и има ли у савременом свету места за тај стари, помало атавистички појам? Да бих одговорио на ово питање послужићу се два метода. Прва је Диркемова (Émil Durkheim, 1858-1917) "генетичка метода" (Диркем, 1963[1895]: 122). Природа неке појаве није једнака њеној тренутној социолошкој функцији, већ се она може разумети тек кроз њену историју. "Иоле сложенија друштвена чињеница може да се објасни само под условом да се прати њен целокупни развој", вели Диркем (1963: 123). То ћемо урадити у првом делу чланка. Но, патриотизам није само друштвена чињеница. Он је и друштвена вредност. Да бисмо, као социолози, разумели нормативни садржај патриотизма, нужно је да познајемо расправу која се о њему води у делу савремених друштвених наука. Томе је посвећен други део чланка. Коначно, у трећем делу износи се кратак закључак. Он овдашњем читаоцу може да послужи како би се лакше оријентисао у хаотичним приликама бременитим сталним спорењима "патриота" и "европејаца".

Историја и патриотизам

Патриотизам се може дефинисати као осећање привржености или љубави грађанина према отаџбини (гр. *πατρίς*, лат. *patria*). У модерном свету домовина је за грађанина најчешће његова држава. Али, осећање привржености или љубави не односи се на државну власт, већ на структурисану заједницу грађана, са њеним особеним установама, обичајима и целокупном културом.

Сама реч "патриотизам" појављује се тек у 18. веку (Хајзинха, 1996: 11). Ипак, ова врста друштвене везе између грађанина и државе у целости постоји већ у грчком полису. Град-држава је, наиме, особена заједница са својим установама, обичајима и културом. Она је састављена од грађана, мушкараца-домаћина. Да би таква заједница опстала, њени чланови морају да је делатно бране оружјем. Да би њене установе живеље њени чланови морају делатно да их подржавају и учествују у њима. Обе састојнице налазимо у привржености Грка својим полисима.

Делатно учешће у војној одбрани полиса сматрало се код Хелена за основну грађанску врлину. И заиста, градови-државе нису имали плаћену војску. Грађани су, у случају војне угрожености, узимали оружје и борили се – најчешће као пешаци и морнари. Пораз у рату, у античком свету, најчешће је значио не само губитак политичке слободе, већ и губитак имовине, личне слободе и породице. Пораз у рату могао је водити не само институционалном, већ и физичком уништењу неке заједнице. Отуда је основна претпоставка за опстанак заједнице била приврженост њених чланова, спремност грађана да се жртвују како би се заједница војно одбранила.

Култ жртве за отаџбину посебно је био развијен у Спарти. "Кад човек постојано остане у првом реду", пева лакедемоњански елегичар *Тиртеј* (Τυρταῖος, друга половина 7. века пре Христа), "а не помисли да окрене леђа у срамно бекство, него храбро излаже груди не жалећи живота и још срчаним речима подстиче ратног другара", онда је то "врлина (ἀρετή)", "то је заједничка дика и за државу и за цео народ" (фрг. 9, прев. у Ђурић, 1976: 62). Онога "кога је као храбра јунака и борца за отаџбину и за децу погубио љут Ареј" (бог рата), њему "никада ни слава ни име не гине дично, него је бесмртан он, мада га покрива хум". Онога, пак, који успешно одбрани отаџбину и још при том остане жив, чека слава и поштовање: "сви га једнако славе, младићи и старине часне", "сви младићи на стоцу, вршњаци и старији људи, устају са својих места када се појави он", а "буде ли стар, за њега се тада сви грађани брину". Тиртеј зато закључује да "таквој врлини попети се на врхунац нека тежи сада свако"!

Али, одбрана полиса није само одбрана његовог физичког опстанка. То је истовремено и одбрана његових установа, обичаја и културе. Зато је патриотизам свесна љубав према читавој култури живота која постоји у граду-држави. То је поента чувене Периклове "Надгробне беседе" (Тукидид, *Пелопонески рат*, књ. 2, од. 60-64). На гробу палих суграђана *Перикле* (Περικλῆς, 495-429 п. Х), објашњава "каквим смо политичким и моралним начелима ову државу учинили великом". Атина, дакле, наглашава Перикле, није велика само због богатства и снаге оружја, већ и због њених нарочитих установа на које грађани треба да буду поносни, да их воле и свесно бране. "Ми имамо устав који није грађен ни по каквом калупу суседних народа", вели Перикле, а "државна управа није усредсређена у рукама малога броја, него у рукама већине". Зато се "наша владавина, зове народна влада (демократија)". Такође, објашњава овај атински вођ, "у приватним пословима влада за све равноправност по закону, а што се тиче јавног живота, свако се, према томе како се ко у чему одликује, бира у државну управу, не зато што је члан неког сталежа, него по својој личној заслуги". То је оно што Атинињани бране у Пелопонеском рату, то је основни садржај атинског патриотизма.

Но, не само политичке и друштвене установе, већ и обичаји и култура свакодневног живота драгоцености су које сваки Атињанин треба да буде свестан, када се пита зашто треба волети и бранити отаџбину. "И као што у јавним пословима влада у нас начело слободе, исто тако и у свакодневном приватном саобраћају нема никаква сумњичења: нема у нас никакве срџбе на свога ближњег ако он што до миле воље ужива; (...) А што се тиче начина образовања, док се други већ од младости челиче у мужевности напорним вежбањем, ми, ако и живимо неусиљено, ипак зато храбро срећемо у опасности против једнако јаког непријатеља. (...) С друге стране, дајемо духу обилата одмора од напора, јер смо установили различне игре и свечаности, а домаћи живот украсили лепим уредбама, тако да свакодневно уживање свега тога гони сваку суморност". "За такву отаџбину, ето", каже Перикле на крају, "ови овде у јуначком боју погинуше а не дадоше да им је ко отме, па се с правом и од преживелих очекује да ће и они радо за њу поднети све напоре и опасност". Јер, у Пелопонеском рату, по Периклеу, бране се не само атинске зидине, већ и цела култура, која пребива у њима. Зато је атински патриотизам не само војни, економски и политички, већ и културни.

Велики атински филозофи, Сократ, Платон и Аристотел, и сами су узимали полис као највишу људску заједницу. Полис као политичка, економска и културна заједница својом вредношћу надмашује сваког појединца. Живот ван те заједнице је бесмислен, невредан. Зато је осећај привржености полису нешто што је саморазумљиво, природно, неупитно. *Сократ* (Σωκράτης, 470-399 п. Х) пре испија отров, него да прекрши атинске законе или да оде из Атине. *Платон* (Πλάτων, 427-347 п. Х) захтева да грађанин полиса који се предао непријатељима буде остављен победницима као њихов роб, "да раде са заробљеником шта желе", зато што је тај грађанин више волео сопствени живот од полиса (*Држава*, 468а). А *Аристотел* (Αριστοτέλης, 384-322 п. Х), човека дефинише управо као "биће полиса" (ζῷον πολιτικόν; *Политика*, 1253а), додајући да изван њега могу живети само звери или богови. "Држава (полис) је по својој природи изнад породице и сваког од нас појединачно, јер је целина нужно важнија од делова", изричит је Аристотел (Пол. 1253а). И као што је полис нешто природно и саморазумљиво, тако је природна и саморазумљива љубав према њему.

Али, криза полиса, у 4. веку п. Х, довела је и до преиспитивања самог појма "домовине" и односа према њој. У интелектуалним круговима хеленског света све се више шири уздржаност, па и равнодушност према сопственом полису, као и проширење појма "домовина" на цео свет. Један од представника таквог схватања је стоичар *Епикур* (Επίκουρος, 341-270 п. Х). Епикур се родио четири године пре битке код Херонеје, која је практично означила крај суверености

грчких градова-држава. Полиси су дотле већ изгубили штошта од својих посебности, како у погледу установа, тако и у погледу обичаја и културе. Са слабљењем заједнице слабио је и осећај привржености. Епикур отворено изражава овај нови атомизовани индивидуализам, који је уздржан према полису, као и према обавезама грађанина према граду-држави. За Епукура држава није, као за Сократа, Платона и Аристотела, морална заједница кроз коју се појединац једино може изградити као морално биће. Она је само спољашња сила, која пре узнемирава и унесређује, него што морално уздиже. Грађанин треба да учествује у јавним пословима само онолико колико збиља мора, док истинску срећу и мир може наћи само у себи. "Живи у осамљености" (ἀθήε βιώσας), заповеда Епикур (Ђурић, 1976: 452). То значи не само избегавање јавног живота, већ и став равнодушности за државу и заједницу. По први пут, код Епикура и осталих стоичара, баш као и код киника (Антистен [Ἀντισθένης, око 445–око 335] и Диоген [Διογένης ὁ Σινωπεύς, око 412–323]), уобличује се тврдња да појединац има првенство над заједницом. Сами темељи патриотизма тиме бивају уздрмани.

Са стварањем светских царстава, каква су оно Александра Великог (4. век п. Х) и Римско (1. век п. Х. – 4 в), нестаје однос који је потојао између грађанина и полиса. Заједницу више не чине грађанибраниоци (војници), већ је чине владар, професионална војска и маса цивила. Патриотизам више није потребан нити због одбране, нити због успешног рада установа. Професионализација војске и централизација државне моћи учинили су патриотизам излишним. За многе поданике таквих царстава "домовина" више није πόλις већ κοσμόπολις, екумена (οἰκουμένη), заједница људског рода ("communis humani generis"), како каже Кикерон (Marcus Tullius Cicero; 106-43. п Х; Cic. *De fin.* II 162; Ђурић, 1976: 481).

Али, распад светског царства, какво је било Римско, не доноси аутоматски и обнову патриотизма. Захваљујући напретку војне технологије (види Антонић, 1995: 210-213) основ средњовековних војски након 5. века није пешак, већ оклопљени коњаник. Коњ и челично наоружање су веома скупи. То води стварању посебног сталежа војника-племића. Они чине заједницу са владаром на основу личног односа. Отуда ратници-господари не морају бити привржени средњовековној држави на основу заповести патриотизма. Њихова лојалност краљевини долази као израз личне оданости суверену, учинак поштовања заклетве коју су непосредно дали краљу. То је више ствар њихове сталешке (витешке) части, него оданости земљи, народу и друштвеним установама.

Отуда у раном средњем веку, како нас извештава Хајзинха (1996: 19), реч patria у целој Западној Европи већма означава завичај, родни крај, грофовију у којој неко живи, него краљевину-државу.

Патриотизам нема друштвену функцију не само у сталежу ратника-господара. Он је нема ни у сталежима духовника, интелектуалаца (правника, лекара, професора), или трговаца. Границе језика школског образовања тих сталежа, границе њихове цркве и њихових трговачких области далеко надмашују границе краљевина. *Еразмо Ротердамски* (Desiderius Erasmus Roterodamus, 1466-1536) још у 16. веку сматра да је земљак (homopatrid) "свако ко је упућен у свима заједничку тајну муза" и да је "мудрије свет сматрати заједничком домовином свих" него инсистирати на привржености појединим краљевинама или кнежевинама (нав. према Хајзинха, 1996: 41; 42).

Рађање модерног грађанског друштва, међутим, обновиће у Европи друштвену функцију патриотизма. Патриотизам ће поново постати грађанска врлина. Француска револуција (1789) истаћи ће као свој идеал нацију-државу састављену од грађана–управљача одн. грађана-војника. У миру, грађанин Републике учествује у доношењу одлука (гласањем на изборима) или у раду републиканских установа (као одборник, поротник или посланик). У рату, грађанин Републике узима пушку у руке, облачи униформу и спреман је да се жртвује за Републику. Француска револуција, стога, проширује право гласа за мушкарце и уводи војну обавезу (1793). Али, патриотизам није само оданост Француској, он је и оданост грађанским слободама и републиканским установама. Овакво значење републиканског патриотизма у Француској постоји већ од Монтекијеа (*Charles-Louis de Secondat Montesquieu*, 1689-1755; Levy, 2004). Али, слично значење појам патриотизам у 18. веку поприма и у Британији (Хајзинха, 1996: 55-6), а посебно је развијено у Сједињеним државама. Тамо, уочава Токвил (*Alexis de Tocqueville*, 1805-1859) републикански патриотизам се раширено схвата као делатно упражњавање демократског грађанства (Токвил, 1990).

У деветнаестом веку, пак, патриотизам је у свим европским државама-нацијама већ устоличен као основна грађанска врлина. Национална привреда, национална политика и национална култура јачају функцију патриотизма као грађанске лојалности и друштвене интеграције. Патриотизму се посебна пажња посвећује у школству, којим управља држава. Да би се ова врлина учврстила и развила, будући грађани се упознају са патриотском (родољубивом) националном књижевношћу, али и са класичним (грчко-римским) наслеђем које је, због своје природе, као што смо видели, погодно за патриотско васпитање.

Међутим, уз патриотизам, који се општеприхваћено сматра као позитивно осећање, упоредно се, као раширени феномен, јавља и једно негативно осећање - *национализам*. Иако се у енглеском језику нека значења речи "национализам" подударују са појмом патриотизма, у већини других језика национализам је сентимент одбојности

(па и мржње) према другим нацијама. То је презриво потцењивање, или чак потпуно порицање, туђих држава, нација или култура (Хајзинха, 1996: 9; Кеџмановић, 2004)². Између патриотизма и национализма почиње да осцилира читав политички и културни живот Европе 19. и 20. века.

Јачање светског саобраћаја и трговине, нарочито током тзв. првог таласа глобализације (1870-1914), поговало је развоју међународних пословних, политичких и културних веза. У делу пословне и културне елите јача осећање космополитизма. Оно свој теоријски основ тражи у моралном и епистемолошком универзализму. То је схватање да, у моралним и сазнајним недоумицама, комуникацијска заједница у оквиру које се одговара на питање "шта је добро" и "шта је истинито", није ова или она нација, већ цело човечанство. Уз то, поједини политички покрети отворено заступају становиште космополитизма (интернационализма). Ово посебно важи за крајњу левицу (комунисте). "Комунистима се пребацује да хоће да укину отаџбину, народност", пишу *Карл Маркс* (Karl Marx, 1818-1883) и Фридрих Енгелс (Friedrich Engels, 1820-1895) у 2. глави *Манифеста комунистичке партије* (1848). Али, "радници немају отаџбине. Њима се не може узети оно што немају".

Први талас глобализације имао је и своје ружно лице. Реч је о безобзирној колонизацији и експлоатацији готово свих афричких и азијских народа. То је, током 20. века, неминовно водило јачању национализма на овим континентима. Уз то, и европски национализми били су, у првој половини 20 века, и те како живи. Управо су они узроковали избијање оба светска рата. Европски национализми доживљавају свој врхунац у нацистичкој Немачкој и фашистичкој Италији. Чак и у појмовном смислу национализам потискује патриотизам. Као што указује Вироли (1996), за фашисте је једино прихватљив национализам, као безусловна "приврженост нацији, раси и одбрани сопствене расе". Зато у главним делима фашистичке културе, као што су *Enciclopedia italiana* и *Dizionario di politica*, одреднице "отаџбина" и "патриотизам" уопште нису постојале (Вироли, 1996).

Слом читаве националне заједнице у Немачкој 1945. отворио је питање садржаја немачког патриотизма. *Јурген Хабермас* (Jürgen Habermas, 1929) ствара појам "уставног патриотизма" (*Verfassungspatriotismus*). То је приврженост грађанина уставној, демократској

² Постоји и једно другачије разликовање патриотизма и национализма, на које наилазимо, рецимо, код Приморца (2002). Патриотизам је, по том виђењу, приврженост отаџбини, држави-нацији ("домољубље"), а национализам приврженост нацији као етничкој групи ("родољубље"). Ипак, ово разликовање је ретко у страниој литератури, мада се код нас све чешће јавља (види, рецимо, одредницу "патриотизам" у српској верзији "Википедије").

републици (Habermas, 1992). Универзални принципи слободe и демократије оваплоћени су увек у некој конкретној заједници, каква је и Савезна Република Немачка. Волети отаџбину значи волети ову, сасвим одређену Републику, као место слободe и једнакости. За Немце, уставни патриотизам подразумева понос што су изградили и очували демократске установе које су преживеле нацизам. Савремена немачка демократија рођена је из пепела Аушвица и патриоте треба да буду одане *тој* републици, нацији грађана (Staatsbürgernation), не било којој Немачкој.

Хабермас је критикован због одвајања Републике од нације (види Вироли, 1996). Уобичајени тип западног националног идентитета јесте синтеза универзалистичких начела грађанства и конкретног етно-културног садржаја. Зато ниједан патриотизам није везан само за формално-правни појам устава. Грађанска солидарност никада не почива само на оданости уставу, она је увек и осећај припадности заједничкој култури и историји. У срцу грађана, патриотизам и остале грађанске врлине не живе само зато јер их подупиру универзалистичке политичке вредности. Оне живе и као плод поистовећења са посебном културом једног народа, са целокупним светом живота који се одвија у некој заједници. Периклов Атињанин не воли и не брани само демократске установе, већ и Акропољ, Пиреј, Агору, своје позориште, своју пијацу, начин на који се у Атини облачи и говори... Тако и Хабермасов Немац не може да воли и брани само *Grundgesetz* (Устав Немачке, донет 1949). Он треба да воли и брани Немачку, са свом њеном историјом, са свим њеним врлинама и манама. То не значи волети мане, то не значи волети зло у историји. То значи бити Немац који је разумео поуке историје, који је као традицију и културу задржао оно најбоље и који је сада одан тој новој Републици, *немачкој* Републици.

Дискусија о патриотизму добија нове облике након урушавања комунистичког блока и победе Запада у Хладном рату. Тиме отпочиње други талас глобализације (од 1989. до данас). Његов учинак је убрзани развој наднационалних структура (ЕУ), као и јачање транснационалних елита (види Антонић, 2006). У атмосфери политичке, економске и културне глобализације, отвара се питање - шта даље са патриотизмом? Наиме, стварање наднационалних економских, политичких и културних структура водило је "десуверенизацији" националних држава. Главне политичке и економске одлуке све се мање доносе на националном, а све више на регионалном или транснационалном нивоу. Многи се питају може ли демократија опстати без националне државе, без Републике? И, ако нема Републике, па онда ни патриотизма, може ли уопште бити грађанске врлине? Да ли може постојати тако нешто као што је "космополитска демократија" (Хелд, 1997; Бурдије, 1999; Giddens, 1999)? И, како таква демократи-

ја може постојати, а да не постоји Република? Не улазимо ли, опет, у доба универзалног Царства, које ће, као и у Антици, означити крај и патриотизму, и демократији?

Да одговор на ово последње питање може бити потврдан видимо код неких савремених социолога. Они мисле да данашњим светом већ владају наднационалне елите. То што у политичком смислу још нема универзалног Царства, не значи да га нема у социолошком. Елите тог светског царства већ владају националним друштвима. Оне су у основи недемократске и неодговорне. "Њихова лојалност – ако тај израз у овом контексту већ сам по себи није анахрон – јесте интернационална, а не регионална, национална или локална. (...) Патриотизам свакако не заузима неко високо место на њиховој лествици врлина. Питање је да ли они себе уопште сматрају Американцима", каже *Кристофер Лаш* (Christopher Lasch, 1932-1994), анализирајући стање у САД (Лаш, 1996: 37; 11). Сличан опис неодговорне и недемократске светске елите даје и руски социолог *А. С. Панарин* (Александр Сергеевич Панарин, 1940-2003). Савремене елите су изашле изван домашаја националне контроле и доносе одлуке иза леђа локалног становништва. Везале су своју судбину за глобални систем, не за народ. Елита не само да напушта месно становништво, она га и презире. "Причају о непоправљивој лењости "овога" народа(...), бесне против пропадања морала(...), дрече о лумпенској психологији нижих народних слојева" (Панарин, 2001). Стога је прва тачка отпора *морална* рехабилитација народа, одбрана његовог достојанства и вредности. То је нови патриотизам, другачији од досадашњих. Он почива на редифиницији заједнице и стварању нове елите, као и на и обнови комунитарног система вредности.

Уместо егоизма и уздизања атомизоване индивидуе изнад заједнице, Панаринов нови патриотизам подразумева систем вредности који афирмише солидарност са ближњим и приврженост заједници. Ни једна заједница није могућа ако њени чланови не признају преимућство заједничке добробити над коришћу појединца. Глобална елита шири културу (идеологију) која тврди да је појединац важнији од заједнице; да је држава само "сервис грађанина"; да су права обавезна и неупитна, а дужности ствар избора и подложне нагодби; да се не сме очекивати жртва појединца за заједницу и да свако ко то захтева угрожава неко право и слободу; да се општа пријатност живота и састоји у живљењу без ограничења, без дужности, без одговорности, у вечитој садашњости. За глобалистичку елиту заједница више заправо и не постоји – осим као опште и необавезујуће човечанство. Човек, који је поред нас, сада је ту, али већ сутра наш ближњи биће неко други. Зашто би с њим били солидарни? У вечно површном општењу сусрећу се само странци, осуђени да се никада више не сретну. То је идеологија "индивидуума без заједнице". Али, ако нема заједнице, нема ни демократије; онда нема ни грађанина; онда нема ни слободе.

Расправа о патриотизму

У таквој друштвеној атмосфери патриотизам је све више предмет дискусије, оспоравања и одбране. Напади на патриотизам иду у неколико праваца. Често се, рецимо, може чути изрека да је "патриотизам последње прибежиште никоговића" (patriotism is the last refuge of a scoundrel). Ова изрека приписује се Семјуелу Џонсону (Samuel Johnson, 1709-1784), енглеском књижевнику и публицисти. Она треба да значи да они који се позивају на патриотизам најчешће имају нечасне намере, да су морално сумњиви. Ипак, ваља рећи да се ова Џонсонова изрека не односи, као што се обично мисли, на сваки патриотизам. Џонсон је, током седме деценије 18. века, написао серију критичких чланака. Један од њих, "Патриота", (*The Patriot*, 1774) напада "лажни патриотизам" (false patriotism). Мета Џонсонове критике посебно је министар Џон Стјуарт (John Stuart), тачније његово нечасно заклањање иза патриотизма. Џонсон се супротставља "самопрокламованим патриотама" (self-professed Patriots). Међутим, треба рећи да, без обзира на то, Џонсон и даље високо цени оно што сматра "истинским патриотизмом" (true patriotism; Griffin, 2005: 21).

Критичари патриотизма такође често тврде да је он само врста колективног егоизма. Такво образложење изнео је још 1900. године *Л. В. Толстој* (Лев Николаевич Толстой, 1828-1910). Претпоставити своју земљу туђој најчешће значи моралну пристрасност, која се по правилу завршава посезањем за добрима других. Стога је рат природни исход патриотизма (Толстой, 1900). Данас нарочито "либерални моралист" (liberal moralist) оптужује патриотизам као морално проблематично становиште. Морал, наиме, увек почива на универзализацији поступака и правила. Он је такав како у својој деонтолошкој варијанти ("делуј тако да максима твоје воље може постати принцип општег законодавства"), тако и у својој утилитаристичкој верзији ("највише среће за највећи број људи"). У обе варијанте, заједница у оквиру које се врши универзализација јесте човечанство, не нација или држава. Зато је патриотизам, који даје предност партикуларној заједници, заправо морално неприхватљив (Клампер, 2004). Штавише, у моралном смислу, нема суштинске разлике између патриотизма и расизма (Gomberg, 1990: 146). Оба становишта оправдавају пристрасност према једној групи људи, односно искључивост према другој.

Браниоци патриотизма имају различите стратегије одбране од оваквих напада. Једну од њих налазимо код *Стивена Натансона* (Stephen Nathanson). Она почива на разликовању две врсте патриотизма: екстремног и умереног. Екстремни патриот сматра да је за отаџбину дозвољено урадити све. То јесте становиште аморалности према онима изван заједнице. Насупрот њему, умерени патриота уважава границе морала. Он је пристрасан према својој отаџбини са-

мо у мери у којој то није кршење универзалне праведности и опште-људске солидарности (Nathanson, 1989: 538). Као што смо према својој деци пристрасни, али не по цену да туђу децу тучемо и убијамо, тако је и патриота пристрасан према својој отаџбини, али не по цену да туђе земље пљачка и уништава (Nathanson, 1989: 538). Тврдња да је сваки патриота у основи неморалан, једнака је тврдњи да је такав и сваки брижни и добар родитељ.

Другу стратегију одбране патриотизма заступа *Игор Приморац*. Он се залаже за неговање особене врсте републиканског патриотизма – "етичког патриотизма". Такав патриотизам не наглашава само демократију и слободу које су отелотворене у установама поретка (устава). Он посебно инсистира на моралности. Као што је свака Република реално место егзистенције људских права и демократије, тако је и свака држава реално место остваривања универзалног морала и праведности. Али, универзалне вредности слободе, демократије и морала ни у једној заједници нису до краја и у целости остварене. А одбрана и унапређење тих вредности тешко да се могу вршити на универзалном, светском нивоу. Ми најбоље познајемо прилике у заједници у којој живимо, њене моралне проблеме и изазове. Зато је наша морална дужност да управо у тој заједници унапређујемо моралност, слободу и демократију. Патриота, дакле, треба да се усредсредити на моралну добробит властите земље и политичке заједнице, на њен морални идентитет и интегритет. Он се труди да се његова отаџбина у моралном смислу уздигне, делатно учествујући у изградњи праведног, хуманог и мирољубивог друштва (Приморац, 2004).

Трећу стратегију заступа *Јаел Тамир* (Yael Tamir). Она сматра да кад год постоји заједница, постоји и пристрасност. Разлика између чланова неке заједнице и нечланова управо је у томе што обавеза солидарности постоји само у односу на прве. Либерални моралиста, наравно, може критиковати патриотизам због таквог искључивања не-чланова из заједнице солидарности. Али, реална консеквенца те критике може бити само захтев за укидање *свих* заједница осим једне, универзалне, општечовечанске. Ако се, међутим, то захтева, онда се поступа једнако другим идеалистима (фундаменталистима, радикалима). Они, наиме, имају универзални лек за све, који се при том може применити само уз насиље. Комунисти су, рецимо, сматрали да је универзални лек за све друштвене бољке укидање приватне својине. Али, терапија таквим леком произвела је насиље. Једнако тако, укидање националних држава не може се спровести без новог насиља. Ако се такво универзално насиље не жели, не може се одбацити патриотизам, који је природан израз осећаја солидарности чланова сваке заједнице (Тамир, 2002: 12-13; 210).

Сличну стратегију одговора налазимо и код *Јована Бабића* (1995). По њему, либерални моралиста оспорава право патриоти да

своју заједницу и људе из ње ставља изнад других. Он од људи захтева да се једнако односе према своме, као и према туђем. Последица таквог захтева може бити или равнодушност према свему (јер је све "туђе"), или мешање у све (јер је све "моје"). Док либерални егоста бира прво, либерални моралиста бира другу опцију. Критикујући сваки патриотизам, либерални моралиста заправо жели да свакоме прописује шта ће осећати, како ће вредновати и шта ће радити. "А онда за последицу имамо општи *патернализам*" (Бабић, 1995: 174). И уколико тај патернализам само може бити подупрт силом, доспевамо до права на интервенцију, на насилно мешање у све односе. Занимљиво је да је Јован Бабић на овакву консеквенцу указао четири године пре него што је НАТО, подупрт управо разлозима либералног морализма, прогласио право на "хуманитарну интервенцију" и отпочео бомбардовање Србије.

Коначно, пету стратегију одбране патриотизма заступа *Елас-дер Мекинтајер* (Alasdair MacIntyre, 1929-). Он мисли да је патриотизам однос који се не може свести само на морал. Морални интерес је само један од легитимних интереса. Осим њега постоје и културни, економски или политички интереси. Рећи да су само морални интереси легитимни значи редукovati све вредности на једну. То је исто као захтев материјалистичких фундаменталиста да једина вредност, које се људи држе, мора да буде економска корисност. Али, патриотизам, као и сваки други сложени однос, није приврженост заједници нити само из користи, нити само из културних разлога, па не може бити ни само из морала. То је сложена веза у чијој основи се не налази само интерес, већ и – љубав (Мекинтајер, 1998).

Патриота је, изворно, "онај који воли отаџбину" (*patrie amans*). Стога је у основи патриотизма више љубав, него интерес. Грешка је либералних морализатора, али и републиканских патриота, што отаџбину, као сложену духовну, културну и емотивну заједницу хоће да сведу само на заједницу једног интереса (макар то био и морални или демократски). Патриотизам није захвалност због примљених материјалних благодети (материјалистички патриотизам), нити захвалност због јамства грађанских и политичких слобода (републикански патриотизам), нити захвалност због оваплоћења морала (егички патриотизам). За сва три становишта заједничко је то да захтевају да се отаџбина воли само у једном њеном, најбољем облику. То би било исто као када би прописали детету да воли своју мајку само ако је она богата, лепа или морално беспрекорна. Мајка се воли и када је несавршена. Баш као и отаџбина.

Функција љубави према отаџбини, објашњава Мекинтајер, важна је због захтева за жртвовањем. Само љубав може бити трајни мотив да се подносе жртве. А у несавршеном свету какав је наш, жртвовање за заједницу основни је начин да она преживи. Либерал-

ни моралиста полази од претпоставке да у свету нема непомирљивих и искључивих интереса. Он не види да неки од тих искључивих интереса могу чак бити и радикално егзистенцијални. Мањак ресурса у прошлости доводио је до очајничких борби за преживљавање. Ништа нам не јамчи да тако неће бити и у будућности. Можемо лако замислити две заједнице које се боре око истог ресурса (рецимо, питке воде), при чему ресурс омогућава преживљавање само једне заједнице. Либерални моралист, који би ову друштвену ситуацију посматрао само са становишта универзалног морала, тврдио би да ресурс не може да припадне никоме, односно да припада обема земљама подједнако. У том случају, међутим, резултат би био смрт обе заједнице. Патриотизам, међутим, даје недвосмислену предност својој заједници. Заједница са више људи спремних да се за њу жртвује највероватније би победила у сукобу са супарничком заједницом. И победници би преживели (Мекинџајер, 1998: 455).

Либерални концепт моралности, дакле, функционише само тамо где су интереси узајамни, ускладљиви, где практично већ постоји или може постојати заједница интереса. Патриотизам, пак, функционише тамо где се интереси искључују, где су они у сукобу, где само један интерес може бити задовољен. Реални патриотизам, како се може назвати овај Мекинџајеров, не може бити сведен ни на Натансонов умерени патриотизам. Натансонов облик привржености заједници подразумева поштовање граница морала. То значи да ће, у сукобу своје и туђе заједнице, умерени патриота увек бити на страни оне заједнице која свој захтев темељи на јачим моралним начелима. У моралном смислу то је исправно. У егзистенцијалном, политичком смислу, то може бити кобно. Водећи се логиком Мекинџајеровог размишљања можемо конструисати следећи случај. Претпоставимо сличну ситуацију оној коју је као пример узео Мекинџајер, наиме ситуацију у којој неког ресурса има само за преживљавање једне заједнице. Али, претпоставимо овога пута да тај ресурс не припада нашој, већ туђој заједници. Заједница састављена од умерених патриота не би желела да отима туђе и умрла би. Она пак састављена од реалних патриота, била би вођена својим нагоном за преживљавање, вероватно би упустила у борбу и можда преживела. То свакако не би било морално. Али, у егзистенцијалном смислу било би вероватно дозвољено. Треба подсетити да је чак и Кант (Immanuel Kant, 1724-1804) допуштао да у таквим околностима не мора да важи уобичајени грађански морал. Наиме, објашњава Кант, у случају да двојица бродолоника, одраслих мушкараца, имају даску довољну само једном да преживи, није недопуштено да се један од утопљеника силом избори за живот (Kant, 1790). Та врста егзистенцијалног права управо је оно на шта се позива и Мекинџајеров "реални" патриотизам.

Треба рећи да је по Мекинтајеру егзистенцијални моменат важан и због границе унутрашње критике стања у некој заједници. Реални патриотизам не значи бити против сваке критике сопствене земље, поготово не против оне која се односи на власт, распоред моћи, економску или међународну политику владе итд. Али, одбрана земље, ако је она услов да заједница преживи, за патриоту свакако не може бити предмет оспоравања. Поготово је то недозвољиво у критичним ситуацијама. Јер, једино је одбрана и преживљавање властите заједнице она вредност према којој је патриоти дозвољено да буде некритичан (Мекинтајер, 1998: 462). Наиме, у тренутку када је егзистенција заједнице угрожена, добар патриота се не пита да ли је треба бранити или не. Зато Мекинтајер и каже да "добри војници не могу бити либерално настројени" (Мекинтајер, 1998: 466).

Ако пак нека политичка заједница, у којој либерални моралисти чине већину, буде нападнута, Мекинтајер сматра да ће она тешко преживети. "Политичко преживљавање било које политичке заједнице у којој је либерални морал стекао широку популарност зависи од тога да ли у тој заједници има довољно младих људи и жена који одбацују такав морал" (исто). Штавише, либерални морал, са својим инсистирањем на правима, а запостављањем дужности, као и са својим атомизованим индивидуализмом, растаче заједницу и кида њене природне везе у њој. И баш као што либерални моралиста закључује да је патриотизам, због његове пристрасности и искључивости, непрестани извор "моралне" опасности, тако и реални патриота може да закључи да је либерални морал, због његове саможивости и нелојалности заједници, непрестани извор социјалне и моралне кризе, и, у крајњем, један од узрока могуће егзистенцијалне угрожености заједнице (470).

Закључак

Из овог прегледа видљиво је колико је патриотизам сложена појава и сложено друштвено становиште. У њему, на једној страни, налазимо љубав, која је често слепа, као и свака друга истинска љубав (Кецмановић, 2004) и која подразумева једну меру себичности и искључивања. Али без те љубави не би се могла остварити једна од главних функција патриотизма – спремност на жртвовање ради опстанка заједнице. Са друге стране, у патриотизму постоји и једна мера рационалности, разборитог увиђања да знатан део властитих интереса зависи од заједнице и њених квалитета. Ти квалитети су како економско благостање, тако и демократски поредак, култура и моралност. Овај део феномена патриотизма функционално је важан у мирним временима, када егзистенција заједнице није угрожена. Јер, када је живот обезбеђен, у први план долази квалитет живота. Када је за-

једница безбедна, одбрана губи првенство, а на значају добијају уређеност и благостање.

Зато су у патриотизму, као сложенем феномену, и могућа различита друштвено прихватљива становишта – од безусловног патриотизма, који одликује патриотизам у тешким временима, до условног патриотизма ("умереног", "републиканског", "етичког"...), за који је својствен рационални интерес. Такође, са слабљењем друштвеног значаја државе-нације као заједнице, слаби и осећање патриотизма. У савременим друштвима не само да је све више условног патриотизма, већ се и тај блажи облик патриотизма повлачи пред космополитизмом. Да ли нестанак патриотизма означава и нестанак Републике, а нестанак Републике значи и нестанак демократије, показаће тек будућност.

Ипак, није искључено да, ако у таквој будућности демократија и преживи, сам патриотизам задобије неки нови и, можда, неочекивани облик.

Наведени радови

- Антонић, Слободан (2006): "Криза демократије и транснационалне елите", *Филозофеме 4: зборник Српског филозофског форума*, ур. Никола Кајтез, стр. 69-87. Нови Сад: СФФ.
- (1995): *Изазови историјске социологије*. Београд: Институт за политичке студије.
- Бабић, Јован (1995): "Чињенице, начела, вредности", *Српска политичка мисао*, год. 2, бр. 1, стр. 163-177.
- Бурдије, Пјер [Bourdieu, Pierre] (1999[1998]): *Сигнална светла: прилози за отпор неолибералној инвазији (Contre-feux. Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néo-libérale)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вироли, Маурицио [Viroli, Maurizio](1996[1995]): "Патриотизам без национализма" (завршно поглавље из књиге Maurizio Viroli, *Per amore della patria. Patriotismo e nazionalismo nella storia*), превод Перо Мужичевић. *Република*, Београд, 1-31. децембар 1996. (бр. 153-4), <http://www.yugore.com/zines/republika/arhiva/96/153/153-42.html>
- Диркем, Емил [Émil Durkheim] (1963[1895]): *Правила социолошке методе (Les règles de la méthode sociologique)*, прев. Милорад Симић. Београд: Савремена школа.
- Ђурић, Милош (1976[1958]): *Историја хеленске етике*. Београд: БИГЗ.
- Кецмановић, Душан (2004): "Патриоти и националисти", *Дијалог* (Сарајево), 2004/1, стр. 176-204.
- Клампер, Фридерик (2004): "Држављанство, патриотизам и посебне дужности"; у: Игор Приморац (ур.), *Патриотизам*. Загреб: Крузак.
- Илић, Дејан (2008): Интервју у емисији *Пешчаник*, 8. јун 2007. http://www.b92.net/info/emisije/pescanik.php?yyyy=2007&mm=06&nav_id=251161
- Лаш, Кристофер [Lasch, Christopher] (1996[1994]): *Побуна елита и издаја демократије (Revolt of the Elites: And the Betrayal of Democracy)*, прев. Емилија Киел. Нови Сад: Светови.

- Мекинџајер, Еласдер [MacIntyre, Alasdair] (1998[1984]: "Да ли је патриотизам врлина?" (Is patriotism a virtue?), у: *Савремена политичка филозофија*, ур. Јанош Киш, прев. Душан Јанић. Нови Сад: ИК Зорана Стојановића.
- Миленковић, Иван (2008): "Мит о националном помирењу, *Пешчаник*, 22. јуни 2008, <http://pescanik.net/content/view/1527/88/>
- Панарин, А. С. (2001): "Народ без елите: между отчаянием и надеждой", *Наши современник*, № 11, <http://nashsovr.aihs.net/p.php?y=2001&n=11&id=5>; српски веб превод Драгомира Давидовића: "Народ без елите: између очаја и наде" http://www.nspm.org.yu/koment_2007/2007_panarin1.htm
- Игор Приморац, (2004): "Патриотизам као етичко стајалиште", *Филозофска истраживања*, бр. 1/2004, стр. 27-37.
- Биљана, Стојковић (2008): "Тиховање и летећа чудовишта", *Пешчаник*, 31. јули 2008, <http://pescanik.net/content/view/1785/86/>
- Токвил, Алексис де [Tocqueville, Alexis de] (1990 [1835. и 1840]): *О демократију у Америци (De la démocratie en Amérique)*, прев. Живојин Живојиновић, Сремски Карловци и Титоград: Издавачка књижарница Зорана Стојановића и Центар за истраживачко-издавачку делатност.
- Толстој, Лев Николаевич (1900): "Патриотизм и правителство", *Л. Н. Толстој, Полное собрание сочинений в 90 томах*, академическо јубилејно издање, том 90. Москва: Государственное Издательство Художественной Литературы, http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_1180.shtml.
- Тукидид [Θουκυδίδης], *Пелопонески рат (Ιστορία)*, прев. Душанка Обрадовић. Београд: Просвета, 1999.
- Тамир, Јаел [Tamir, Yael] (2002[1993]): *Либерални национализам (Liberal Nationalism)*, прев. Миша Ђурковић. Београд: Филип Вишњић.
- Хајзинга, Јохан [Huizinga, Johan] (1996 [1940]): *Патриотизам и национализам у европској историји до краја деветнаестог века (Patriotisme en Nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der negentiende eeuw)*. Прев. Оливера ван дер Леу Петровић. Београд и Нови Сад: Терсит и Прометеј.
- Хелд, Дејвид [Held, David] (1997[1995]): *Демократија и глобални поредак (Democracy and the Global Order)*, прев. Радмила Накарада. Београд: Филип Вишњић.
- Jürgen Habermas: *Staatsbürgerschaft und nationale Identität*. In: (ders.): Faktizität und Geltung. Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1992.
- Giddens, Anthony (1999): *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Gomberg, Paul (1990): "Patriotism is Like Racism", *Ethics*, 101 (1990), pp. 144-150.
- Griffin, Dustin (2005), *Patrotism and Poetry in Eighteenth-Century Britain*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, Immanuel (1790): *The Science of Right*, Translated: W. Hastie; <http://www.marxists.org/reference/subject/ethics/kant/morals/ch04.htm>
- Levy, Jacob (2004): "Beyond Publius: Montesquieu, liberal republicanism, and the small-republic thesis", *Paper* presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Hilton Chicago and the Palmer House Hilton, Chicago, IL, Sep 02, 2004 Online http://www.allacademic.com/meta/p59142_index.html
- Nathanson, Stephen (1989): "In Defense of `Moderate Patriotism`", *Ethics*, Vol. 99, No. 3. (Apr. 1989), pp. 535-552.
- Nussbaum, Martha C., et al. (1996): *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism*, edited by Joshua Cohen. Boston: Beacon Press.
- Primoratz, Igor, ed. (2002): *Patriotism*. Amherst, NY: Humanity Books.

Slobodan Antonić, Belgrade

PATRIOTISM TODAY

Summary

In this paper patriotism is analyzed from two perspectives: historical-functional, and normative. In difficult times, when the existence of a community is endangered, the basic function of patriotism is seen in one's readiness to sacrifice for community survival. In peaceful times, when a community is safe, sacrificing for the community ceases to be a priority, and civil loyalty to institutions, culture and well-being become more important. The former type of patriotism is "unconditional" and "traditional", the latter is "moderate", "republican", "constitutional" or "ethical". Without the former type there is no Community, as the native place of the Republic. Without the latter there is no Republic, as the native place of freedom and democracy. With globalization and weakening of nation-state's social importance, patriotic feeling weakens, too. The future will show whether the disappearance of patriotism indicates the disappearance of the Republic, and whether the disappearance of the Republic indicates the disappearance of democracy.

Key Words: Community, Nation-state, Democracy, Loyalty, Citizen